

University of Groningen

In de marge van Genesis

Ruiten, Jacques van

Published in:
Schrift

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2000

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Ruiten, J. V. (2000). In de marge van Genesis. *Schrift*, 187, 3-7.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

In de marge van Genesis

In de periode tussen 300 vóór en 200 na Christus zijn binnen het toenmalige jodendom in Palestina en de diaspora verscheidene geschriften geschreven die niet zijn opgenomen in de canon van het Hebreeuwse Oude Testament.

Boeken naast de Bijbel

Het gaat hier om boeken die men grofweg in vijf verzamelingen kan indelen: apocriefen, pseudepigraphen, geschriften van Qumran, hellenistisch-joodse en vroeg-rabbijnse literatuur. In deze aflevering van *Schrift* richten wij onze aandacht vooral op de tweede verzameling, de zogeheten *pseudepigrafische* literatuur, en wel in het bijzonder op die boeken die op een of andere wijze verbonden zijn met het bijbelboek Genesis.

De pseudepigraphen mogen niet verward worden met de zogeheten *apocriefe* boeken, een verzameling geschriften die bijna alle ontstaan zijn in de eeuwen voor het begin van de jaartelling, en die door de vroegste kerk werden geaccepteerd als deel van de heilige Schrift, maar die later door vele christenen werden gezien als een verzameling boeken die behoorden tot een speciale categorie. De bijzonderheid komt daarin tot uitdrukking dat deze boeken niet voorkomen in het Hebreeuwse Oude Testament, maar wel zijn opgenomen geweest in de oudste Griekse vertaling ervan, de Septuaginta, welke tot stand kwam tussen de derde en de eerste eeuw vóór Christus. Ook kwamen zij voor in de Latijnse vertaling, de Vulgaat. De naam 'apocriefen' (dat wil zeggen: verborgen, aan het oog onttrokken, geheim) brengt tot uitdrukking dat men deze werken ongeschikt vond voor openbare lezing in de eredienst. In de christelijke kerk heeft men lang geworsteld met de vraag welke van deze geschriften men als canoniek mocht beschouwen. Het Concilie van Trente (1546) erkende als canoniek

Tobit, Judit, 1 en 2 Makkabeeën, Wijsheid van Salomo, Jezus Sirach, 1 Baruch (inclusief de Brief van Jeremia) en toevoegingen bij Ester en bij

Jacques van Ruiten

Daniël (Susanna en Bel en de draak). Deze werken worden in de rooms-katholieke kerk aangeduid als deuterocanonieke boeken. Dit ter onderscheiding van die boeken die in de Hebreeuwse canon voorkomen. Luther nam de werken op in zijn bijbeluitgave van 1534, maar achtte ze niet canoniek. Wel waren ze nuttig en goed om te lezen. Ondanks veel verzet van theologen zijn ze ook in de eerste uitgaven van de Statenvertaling opgenomen geweest, zij het na het Nieuwe Testament, en voorafgegaan door een waarschuwing aan de lezer. Bij latere drukken zijn deze apocriefe boeken meestal verdwenen.

De historische ontwikkelingen hebben aldus geleid tot een enigszins verwarrend spraakgebruik. Wat in rooms-katholieke kring deuterocanoniek wordt genoemd, heet in protestantse kring apocrief, en wat in rooms-katholieke kring apocrief wordt genoemd, is in protestantse kring pseudepigrapha. Het lijkt erop dat ook in katholieke kringen de laatste jaren de protestantse benamingen steeds meer gebruikt gaan worden. Ik sluit mij hierbij aan.

Pseudepigraphen

De term 'pseudepigrapha' is verwant aan 'pseudoniem', maar er niet mee identiek. Een pseudoniem is een aangenomen naam die iemand voert bij zijn optreden in het openbaar *met het doel onbekend te blijven*; het is een schuilnaam. Een pseudepigrapha is ook een soort aangenomen naam, een naam die niet overeenkomt met de werkelijke naam van de schrijver of

schrijvers die het geschreven hebben, maar het heeft niet als eerste doel onbekend te blijven, maar veeleer *gezag toe te kennen aan het geschrift*. Op deze wijze zou het misschien kans maken opgenomen te worden in de canon van heilige boeken, in een tijd waarin deze weliswaar nog niet vaststond, maar toch vaststaande contouren begon aan te nemen. Ook kon men in geval van discussie over de juiste interpretatie van de wet het eigen standpunt met meer gezag naar voren brengen wanneer men het toeschreef aan een profetische figuur uit het verleden.

De aanduiding 'pseudepigraphen' voor deze enigszins losse verzameling geschriften is in twee opzichten niet helemaal zuiver. Op de eerste plaats komt het verschijnsel pseudepigraphie ook voor in de Bijbel. Het lijkt immers onmogelijk ook maar enige bijbelse tekst toe te schrijven aan een enkele historische persoon. In het bijzonder kan men wijzen op het Hooglied en Prediker, die worden toegeschreven aan Salomo, en op enkele psalmen, die worden toegeschreven aan David. Het is echter duidelijk dat deze koningen nooit de werkelijke schrijvers van deze werken kunnen zijn. Bij de apocriefe literatuur kan men wijzen op Wijsheid van Salomo, 1 Baruch en de Brief van Jeremia. Op de tweede plaats dragen niet alle boeken die men gewoonlijk tot de pseudepigrafische literatuur rekent, een aangenomen naam: zie onder meer 3 en 4 Makkabeeën, Het leven van Adam en Eva, en de Levens van de profeten. Het is goed erop te wijzen dat de term 'pseudepigraphisch' tegelijkertijd enigszins anachronistisch is, omdat de schrijvers en lezers in de Tweede Tempelperiode andere opvattingen hadden over auteurschap en echtheid dan mensen in de Moderne Tijd.

In tegenstelling tot de canonieke boeken van het Oude en het Nieuwe Testament en de apocriefe boeken

Engel uit het Ierse handschrift van MacDurnan, eind negende eeuw

vormen de werken die deel uitmaken van de pseudepigrafische literatuur op geen enkele wijze een vast afgerond literair corpus waarbinnen men een zekere eenheid en samenhang kan aanwijzen. Het gaat om geschriften die in verscheidene tijden en op diverse plaatsen geschreven zijn, en van verschillende religieuze richtingen in het jodendom. Het is zelfs zo dat er geen overeenstemming bestaat over het precieze aantal werken dat tot deze verzameling mag worden gerekend. In de Engelse vertaling onder redactie van Charlesworth zijn 52 werken opgenomen, terwijl de Duitse serie *Jüdische Schriften* inclusief de apocriefen slechts 39 werken telt (zie bibliografie). Een groot probleem is dat een aantal van deze werken een christelijke bewerking heeft ondergaan. In een aantal gevallen is het moeilijk uit te maken of men van

doen heeft met een christelijk werk dat gebruik maakt van bepaalde joodse tradities, dan wel met een van oorsprong joods boek dat door een christelijke auteur werd bewerkt.

De inhoud is divers, en bestaat uit verscheidene literaire vormen. Een grote groep behoort tot de zogeheten apocalyptische literatuur (onder meer 1 Henoch, Sibillijnse orakels, 4 Ezra, en 2 Baruch). Daarnaast kennen we testamenten (zoals de Testamenten van de twaalf patriarchen, het Testament van Job, het Testament van Abraham), legenden en novellen (Paralipomena Jeremiae, Jozef en Asenet, het Leven van de Profeten), 'hergeschreven bijbels' (Jubileën, Pseudo-Philo, *Liber antiquitatum biblicarum*), wijsheidsliteratuur en diverse poëtische werken, waaronder gebeden, psalmen en oden.

De heilige boeken uitgelegd

Hoewel de afsluiting van de Hebreeuwse canon pas definitief plaatsvond omstreeks 100 na Christus, is duidelijk dat in de laatste eeuwen voor het begin van onze jaartelling het jodendom zijn norm vond in de boeken van de Tora (de Pentateuch) en de Profeten, en waarschijnlijk enkele Geschriften (onder meer Psalmen). De teksten van de Pentateuch, waaronder Genesis in het bijzonder, werden daarbij voorwerp van interpretatie. Dit lijkt misschien vanzelfsprekend, maar is het geenszins. Immers, waarom zou een heilige tekst, het woord van God, uitleg behoeven? De praktijk bewijst echter het tegendeel. In het bijzonder voor oude teksten geldt dat zij voor meer dan één uitleg vatbaar blijken te zijn. Dit wordt onder meer veroorzaakt door het gegeven dat taal en cultuur voortdurende verandering. Zo hebben veel Hebreeuwse woorden in de loop van de eeuwen een betekenisverandering ondergaan, en betekenen ze

tegen het einde van de bijbelse periode iets anders dan aan het begin. De specifieke wijze waarop men het Hebreeuws schreef, verhoogde de dubbelzinnigheid van de teksten. Alleen de consonanten werden opgeschreven, zonder gebruikmaking van hoofdletters, punten, komma's of enige andere vorm van interpunctie. Daarnaast veranderden de historische omstandigheden waarin de lezers leefden, waardoor theologisch centrale noties als uittocht, intocht, ballingschap en tempel een andere betekenis kregen. Om al deze redenen namen de uitleggers van de Bijbel (rechters, onderwijzers, wijzen, schriftgeleerden) in de tijd na de Babylonische ballingschap in het jodendom een steeds belangrijkere plaats in. Zij namen in zekere zin de plaats van de profeten over.

Kugel (zie bibliografie) wijst erop dat de interpretatie van de Bijbel gekarakteriseerd wordt door een aantal basisveronderstellingen. De Bijbel is een document met een verborgen betekenis; het is relevant voor de situatie van de uitleggers en zijn toehoorders; de Bijbel is volmaakt en volmaakt harmonieus, zodat er geen inconsistentie kan zijn tussen wat er op de ene plaats gezegd wordt en wat op een andere. Iedere klaarblijkelijke tegenspraak is een uitnodiging voor de uitlegger om de werkelijke, maar verborgen betekenis van de tekst te ontdekken. Het zijn dus vaak problemen in de bijbelse tekst, die het uitgangspunt vormen van de oude bijbelinterpretaties. De inzichten en interpretaties werden overgeleverd naast de teksten zelf. Hoewel deze interpretatieve tradities de klaarblijkelijke betekenis van de bijbeltekst lijken te veranderen, werden ze geleidelijk aan tot de betekenis. Zo ontstond in feite een overlevering van de Bijbel zelf met de tradities over wat het eigenlijk betekende. Veel van deze tradities zijn opgetekend in de pseudepigrafische literatuur.

In de marge van Genesis

In het kader van dit nummer van *Schrift* gaat de aandacht uit naar werken die op een of andere wijze verband houden met het boek Genesis. Soms zijn belangrijke verhaalpersonages uit Genesis naamgever van de werken: Leven van Adam en Eva; Testament van Adam; de Apocalyps van Adam; 1 en 2 Henoch; Testament van Abraham; Apocalyps van Abraham; Jozef en Asenet; Testamenten van de twaalf patriarchen; Gebed van Jakob; Geschiedenis van Jozef. Ook komt het voor dat het gehele boek Genesis uitgangspunt wordt van een nieuw werk of een gedeelte daarvan. De oorspronkelijke tekst van Genesis is nog duidelijk te herkennen in deze werken, maar er zijn ook omvangrijke elementen toegevoegd en weggelaten: Jubileëen (Genesis 1 – Exodus 19), Pseudo-Philo, *Liber antiquitatum biblicarum* (Genesis – 1 Samuel). In dit verband mag erop gewezen worden dat ook Flavius Josephus, in zijn boek *Joodse oudheden*, uitvoerig gebruik maakt van het boek Genesis, naast andere bijbelboeken. Eveneens komt het voor dat bepaalde tekstgedeelten uit het boek Genesis de basis vormen voor gedeelten van andere werken, bijvoorbeeld het paradijsverhaal (het eerste boek van de Sibillijnse orakels, 2 Henoch, Leven van Adam en Eva). De korte uitweiding bij Henoch in Genesis 5, 21-24 is aanleiding geweest voor een omvangrijke Henoch-literatuur (zie onder meer 1 en 2 Henoch). Ook het korte mythische verhaal over de godenzonen (Genesis 6, 1-4) heeft in de vroeg-joodse tijd sterk tot de verbeelding gesproken. Natuurlijk is het ook zo dat andere, niet genoemde werken, gebruik maken van het boek Genesis, door ernaar te verwijzen en kortere of langere stukken eruit te citeren. Het is ondoenlijk hiervan een volledige opsomming te geven. Ten slotte gaan wij in op een aantal

Jakob zegent zijn twaalf zonen (Genesis 49, 11-28); de tekst uit Genesis vormt de inspiratie voor de testamenten van de twaalf patriarchen; afbeelding uit de collectie van het Kunsthistorisch instituut van de Katholieke universiteit Nijmegen

werken uit de pseudepigrafische literatuur die niet besproken worden in dit nummer van *Schrift*, maar toch een duidelijke relatie met het boek Genesis hebben.

Liber antiquitatum biblicarum

Het Latijnse *Boek der bijbelse oudheden* (*Liber antiquitatum biblicarum*) werd lange tijd toegeschreven aan Philo van Alexandrië. Toen aange-

toond werd dat Philo de schrijver niet kon zijn, werd de anonieme schrijver pseudo-Philo genoemd. Zijn boek is een hervertelling van de bijbelse geschiedenis van Adam tot aan de dood van Saul. Ten opzichte van de bijbelse boeken vertoont het *Boek der bijbelse oudheden* uitvoerige weglatingen. De periode van Adam tot aan de uittocht uit Egypte wordt slechts zeer kort verhaald, terwijl er daarnaast nauwelijks aandacht is voor het tabernakel en het priesterschap. Het boek kent ook verscheidene wijzigingen en toevoegingen (uitleggingen, gedichten, liederen). Het boek is van oorsprong in het Hebreeuws geschreven, vóór het midden van de tweede eeuw na Christus, en is daarna vertaald in het Grieks, en van het Grieks in het Latijn.

Sibillijnse orakels

De *Sibillijnse orakels* zijn een verzameling orakelachtige in hexameters gedichte teksten, geschreven in het Grieks gedurende een vrij lange periode, van de tweede eeuw voor Christus tot in de vroege Middeleeuwen. Verschillende van deze orakels zijn geschreven in Alexandrië (Egypte), andere zijn afkomstig uit Syrië en andere plaatsen. Alle teksten worden toegeschreven aan een sibille, een oude profetes, die in extase haar oordeelsorakels profeteert. De eerste twee boeken van de *Sibillijnse orakels* kunnen beschouwd worden als een oorspronkelijk joods geschrift, geschreven omstreeks het begin van de jaartelling, en heeft vermoedelijk een christelijke bewerking ondergaan in de tweede eeuw na Christus.

Het eerste deel van het eerste boek (verzen 5-64) is een poëtische herschrijving van Genesis 1-3. Het gaat vooraf aan de beschrijving van de rest van de geschiedenis, verdeeld over tien generaties. Zeven hiervan worden beschreven in het eerste boek.

De tekst van *OrSib* 1:5-64 vertelt het verhaal over de schepping opnieuw. De structuur van de passage volgt Genesis 1-3 vrij nauwgezet, maar het woordgebruik is tamelijk afwijkend. Het eerste deel hiervan (verzen 5-21) gaat over de schepping van de wereld tot aan de schepping van de mens, en vormt een parallel met het eerste scheppingsverhaal in Genesis (Genesis 1, 1-2, 4a). Het is opvallend dat de schepping van de mens naar het beeld van God (zie Genesis 1, 26-28) in dit eerste deel ontbreekt, en wordt verplaatst naar het tweede deel (verzen 22-37), dat in zijn geheel gaat over de schepping van man en vrouw. Het vormt de parallel van het tweede scheppingsverhaal (Genesis 2, 4b-25). Het derde deel ten slotte (verzen 38-64) gaat over het leven in de tuin, en loopt parallel met het verhaal over de tuin in Genesis 3.

De schrijver heeft een positieve visie op de schepping. Eva wordt niet geschapen om zonde en dood tot Adam (of de mens) te laten komen. Zij is in de *Sibillijnse orakels* een gelijkwaardige partner van Adam. Het verbod te eten van de boom van kennis wordt weggehaald uit het begin van het paradijsverhaal, en verplaatst naar achteren, direct verbonden met de scène van de verleiding en de overtreding. Hoewel Eva degene is die Adam ertoe overhaalt te eten van de vrucht van de boom van kennis, is het de slang, die als de eerst verantwoordelijke wordt gezien. Hij is de enige die vervloekt wordt, terwijl de vloek die op Adam en Eva komt te rusten, sterk verzwakt wordt weergegeven, onmiddellijk verbonden met de zegen van God. Ten slotte: seksualiteit wordt losgekoppeld van de schepping van Adam en Eva. Voordat zij eten van de boom van kennis, hebben zij een soort platonische liefdesrelatie. Pas na het eten van de vrucht en het verlaten van de tuin treedt de seksualiteit hun leven binnen.

2 (Slavische) Henoch

Het *Tweede boek Henoch*, ook wel de Slavische Henoch genoemd, werd in de eerste eeuw na Christus oorspronkelijk in het Grieks geschreven, maar is slechts bewaard gebleven in de Slavische taal. Het is mogelijk van hellenistisch-joodse oorsprong, omdat de auteur steeds opnieuw probeert te bemiddelen tussen de joodse traditie en de hellenistische filosofie. Het werk kan beschouwd worden als een uitweiding bij Genesis 5, 21-32. Het beschrijft de gebeurtenissen in het leven van Henoch tot aan de komst van de vloed. Het eerste gedeelte van het geschrift beschrijft de hemelreis van Henoch, waar hij wordt ingevoerd in de geheimen van de zeven hemelen (hoofdstukken 3-21). Het tweede gedeelte bevat een goddelijke openbaring over de schepping van de wereld (hoofdstukken 24-38). Eerst wordt gesproken over de tijd die voorafgaat aan de eerste scheppingsweek, waarin de materiële benodigdheden reeds worden gemaakt, evenals het firmament, licht en duisternis (hoofdstukken 24-27). Daarna wordt de eerste scheppingsweek beschreven (hoofdstukken 28-32). Het betoog volgt hier, met de nodige afwijkingen, het scheppingsverhaal van Genesis 1. Het meest opvallende aan de herschrijving is dat het gehele verhaal over de Tuin van Eden (Genesis 2-3) geïntegreerd is in de beschrijving van de zesde dag van de schepping. Op deze dag worden Adam en Eva geschapen (beiden buiten de tuin), en op deze zelfde dag gaan zij de tuin binnen en worden zij eruit verdreven. Eva is geschapen opdat Adam ook de sterfelijkheid deelachtig zou worden, hoewel elders wordt gezegd dat zowel het leven als de dood deel uitmaakt van Adams natuur. Alle elementen in de tekst van Genesis die verwijzen naar een huwelijkse relatie tussen de eerste man en vrouw, worden geheel en al weggelaten. De eerste seksuele relatie

vindt plaats tussen Eva en Satan. Elementen uit andere boeken (zoals 1 Henoch en Jezus Sirach) en uit de hellenistische filosofie zijn met de herschrijving van Genesis 1-3 verbonden. Het laatste deel van het boek (hoofdstukken 39-66) bevat vermaningen van Henoch aan zijn kinderen. De tekst bevat hier veel overeenkomsten met de Testamenten van de twaalf patriarchen.

Adam, Abraham, Jakob en Jozef

In relatie met Adam is het *Testament van Adam* ontstaan. Dit werk lijkt echter vooral christelijk te zijn (mid-den derde eeuw na Christus), hoewel het gebruik maakt van oudere joodse tradities, die teruggaan tot vóór het begin van onze jaartelling. De eerste twee delen zijn een uitweiding bij Genesis 1-3.

Daarnaast kunnen we nog wijzen op het gnostisch geschrift *Apocalyps van Adam*, gevonden in Nag Hammadi (Egypte). Het bevat een geheime openbaring welke Adam aan zijn zoon Set vertelt. Het boek parafraseert grote gedeelten van het boek Genesis.

In samenhang met de aartsvader Abraham zijn eveneens enkele werken ontstaan. Het *Testament van Abraham* is een kort verhaal over de gebeurtenissen die voorafgaan aan de dood van Abraham. Ondanks herhaald aandringen van de aartsengel Michaël weigert Abraham te sterven. Daarom neemt Michaël Abraham mee op een reis door deze en de volgende wereld. Na terugkomst overlijdt Abraham toch, door een list van Michaël. De aartsengel neemt zijn ziel daarna mee naar de hemel, terwijl Isaak zijn lichaam begraaft. Het geschrift bestaat uit twee Griekse recensies, maar is waarschijnlijk oorspronkelijk in de tweede helft van de eerste eeuw na Christus in het

Hebreeuws of Aramees geschreven.

De *Apocalyps van Abraham* is een verhaal over Abrahams bekering van de afgodendienst. Nadat Abraham een offer heeft gebracht (vergelijk Genesis 15), wordt hij verplaatst naar de zevende hemel, waar hem Gods troon, de hemelen, het heelal en de toekomst van zijn geslacht tot aan het laatste oordeel worden geopenbaard. De apocalyps is ons slechts bekend uit een Slavische vertaling, maar gaat waarschijnlijk via het Grieks terug op een Hebreeuws origineel uit het begin van de tweede eeuw na Christus.

In samenhang met Jakob kan de *Ladder van Jakob* genoemd worden, een uitweiding bij de droom van Jakob te Betel (Genesis 28, 11-22). Na de beschrijving van de droom ontwaakt Jakob, waarna de aartsengel Sariël de droom aan hem uitlegt. De ladder representeert de geschiedenis van de wereld en van Israël. De twaalf treden zijn de perioden waarin de tijd kan worden ingedeeld. De gezichten zijn de koningen van de goddeloze heidenen die Jakobs afstammelingen gedurende verschillende perioden zullen bedreigen. Uiteindelijk zullen zij gestraft worden. Het werk is overgeleverd als deel van een groter Slavisch werk, en heeft daardoor een aantal bewerkingen ondergaan. Mogelijk gaat het terug op een oorspronkelijk Griekse tekst, geschreven door een jood in de eerste eeuw na Christus.

In relatie met Jozef is de novelle *Jozef en Asenet* ontstaan (zie de bijdrage van Pieter W. van der Horst). Andere werken die in relatie met Jozef ontstaan zijn, zijn slechts fragmentarisch bewaard gebleven.

De *Geschiedenis van Jozef* is een van oorsprong joods werk, in het Grieks geschreven vóór de vierde eeuw van onze jaartelling, en kan gezien worden als een soort midrasj op Genesis 41, 39 - 42, 36. Het *Gebed van Jozef*

dateert mogelijk uit de eerste eeuw van onze jaartelling, en is gekoppeld aan de zegen van Jakob aan de zonen van Jozef in Genesis 48. Het centrale motief van de tekst is echter het verhaal over de worsteling van Jakob met de engel in Genesis 32, 22-33. ■

Bibliografische noot

Ongeveer twintig jaar geleden is bij uitgeverij Kok in Kampen een serie *De Pseudepigraphen* opgezet. Deze is echter nooit voltooid. Op naam van M. de Goeij is wel een aantal werken in het Nederlands vertaald (onder meer *Psalmen van Salomo*, *Jozef en Asenet* en *2 Baruch*).

Een handzame en relatief goedkope Engelse vertaling van de pseudepigrafische literatuur is: J.H. Charlesworth (redactie), *The Old Testament Pseudepigrapha, I-II*, London 1983-1985.

Een Duitse vertaling treft men aan in de serie *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit, I-VI*, Gütersloh 1973-1999.

Zie voor een studie van de uitleg van bijbelse teksten in de pseudepigrafische literatuur J.L. Kugel, *The Bible As It Was*, Cambridge (Mass.) 1997.